

УДК 343.137

*А. Б. Романюк***ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ВІДНОВЛЕННЯ ВТРАЧЕНИХ МАТЕРІАЛІВ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ**

Інститут відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження є законодавчою новелою Кримінального процесуального кодексу України 2012 року. До набрання чинності цим Кодексом питання відновлення втрачених матеріалів проваджень у кримінальному судочинстві законом не було врегульоване.

Якщо у цивільному процесі порядок відновлення втрачених матеріалів був врегульований додатком № 3 до Цивільного процесуального кодексу України 1963 року, пізніше — окремим розділом Цивільного процесуального кодексу України 2004 року, відповідний розділ у Кодексі адміністративного судочинства України з'явився у 2011 році, то кримінально-процесуальний закон взагалі не торкався цього питання.

При цьому слід зазначити, що проблеми відновлення втрачених матеріалів кримінальних проваджень рідко ставали предметом наукових досліджень в українській юридичній літературі. Єдиною комплексною працею, яка безпосередньо стосувалася цього питання, була кандидатська дисертація В. Ю. Кузьмінової, захищена ще у 2002 році. Окремі аспекти проблеми відновлення втрачених кримінальних справ розглядалися в роботах радянських та українських вчених С. П. Єфімічева, В. С. Зеленецького, Л. М. Карнеєвої, О. М. Ларіна, Я. О. Мотовиловкера, М. С. Строговича, Я. М. Яковлева.

Брак досліджень був викликаний повною відсутністю правового регулювання процесу реконструкції матеріалів кримінальних справ у радянському, а потім і українському законодавстві.

Неврегульованість у законі порядку відновлення втрачених матеріалів, недостатність теоретичного обґрунтування такого процесу були причиною того, що на практиці таке відновлення відбувалося, фактично, неофіційно і, як правило, в позапроцесуальному порядку. Інколи суди

проводили таке відновлення матеріалів у кримінальних справах у рамках судових засідань, проте при цьому не спираючись на жодні норми кримінального процесуального законодавства, очевидно, керуючись аналогією з цивільним судочинством [1].

З огляду на вищенаведене, сам факт законодавчого врегулювання даного питання у новому КПК України, безумовно, заслуговує на виключно позитивне ставлення. Тим не менше, аналізуючи зміст розділу VII КПК України 2012 року, зіставляючи та порівнюючи зі схожими положеннями ЦПК та КАС України, не можна не відзначити і певні недоліки у вирішенні окремих питань, пов'язаних з відновленням втрачених матеріалів у кримінальному судочинстві.

Завданням провадження з відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження (кримінальної справи), або, іншими словами, відновлювального провадження, є захист процесуальних прав суб'єктів кримінального судочинства, здійснення яких ускладнюється або унеможливується внаслідок відсутності певних матеріалів кримінального провадження. До таких процесуальних прав належать, зокрема, право на ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, право на отримання копій документів, право на оскарження судових рішень і т.д.

Під втратою матеріалів кримінального провадження слід розуміти зникнення (загублення, знищення, викрадення) частини матеріалів провадження (справи) або всього провадження. Втратою матеріалів провадження потрібно вважати і втрату окремими документами ознак документів (наприклад, знебарвлення тексту внаслідок довготривалого зберігання та дії природних факторів, яке не дає можливості однозначно встановити зміст документа). Матеріали судових проваджень можуть бути втрачені внаслідок стихійних лих (землетрус, повінь, ураган і т.д.), дії природних факторів (ультрафіолетового світла, надмірної вологості, тварин тощо), аварій техногенного характеру (пожеж, затоплення приміщень тощо), протиправних дій певних осіб (умисне знищення, викрадення матеріалів), недбалості працівників, відповідальних за їх зберігання. Матеріали проваджень можуть бути знищені і у відповідності до закону — внаслідок закінчення строку їх зберігання, визначеного у законодавстві. Судові провадження зберігаються в архівах від 3 до 75 років або постійно в залежності від категорії кримінального провадження на підставі Переліку судових справ і документів, що утворюються в діяльності суду, із зазначенням строків зберігання, затвердженим наказом Державної судової адміністрації України від 11 лютого 2010 року № 22, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 3 березня 2010 року за № 201/17496 [2].

Тим не менше, явище втрати матеріалів проваджень (справ) для кримінального судочинства не є чимось надзвичайним, більше того, вона є не менш, а то і більш поширеним явищем, ніж у інших видах судочинства. На відміну від, наприклад, цивільного чи адміністративного судочинства, де зазвичай справа від моменту відкриття провадження до

моменту винесення остаточного рішення перебуває у межах одного суду, матеріали кримінальної справи в силу специфіки кримінального судочинства, викликані наявністю досудової та судових стадій процесу, прокурорського та судового контролю за діями органів досудового розслідування, можуть неодноразово передаватися від одного органу до іншого — від слідчого до прокурора, від прокурора до суду, від суду — назад прокурору, а потім знову до суду і т.д. Природно, враховуючи такий рух справи, збільшується ймовірність втрати матеріалів при її передачі. У літературі відзначається і така додаткова можлива причина втрати матеріалів проваджень у кримінальному судочинстві, яка рідко зустрічається в інших видах судочинства, як умисне знищення матеріалів справи під час ознайомлення з ними учасників процесу (зазвичай обвинувачених) [3, с. 165]. Так само, як свідчить практика, викрадення матеріалів з судів стосується найчастіше саме кримінальних проваджень. Можна пригадати резонансні випадки викрадення матеріалів кримінальних справ з судів, пошкодження приміщень в судах, що ставило під загрозу матеріали справ [4; 5]. Все вищенаведене приводить до висновку, що діяльності з відновлення матеріалів втрачених кримінальних проваджень необхідно надати певної процесуальної форми, як це зроблено в інших видах судочинства.

У ст. 524 нового КПК України визначено предмет можливого відновлення: відновленню підлягають лише матеріали у тому кримінальному провадженні, яке завершилося ухваленням вироку. Відразу кидається в очі, що така редакція статті не виправдано звужує коло проваджень, матеріали з яких можуть бути відновлені у процесуальному порядку. Так, закон не надає можливості відновити матеріали кримінальних проваджень, які завершилися винесенням постанов про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру. Проте як провадження, які закінчені ухваленням вироку, так і провадження, завершені винесенням вищезгаданих постанов, вважаються такими, що розглянуті та вирішені по суті. За великим рахунком, відмінність між цими двома видами проваджень полягає не стільки у процесуальних особливостях, скільки у підставах їх проведення та юридичних наслідках винесених за їх результатами судових рішень. Підставою виникнення провадження, яке завершується винесенням вироку, є вчинення злочину (кримінального правопорушення), а підставою виникнення провадження, яке завершується винесенням постанови про застосування примусових заходів виховного чи медичного характеру, — вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України, особою, яка не визнається суб'єктом злочину. Інколи примусові заходи медичного та виховного характеру застосовуються і у справах про злочини (кримінальні правопорушення), якщо в силу тих чи інших причин особи, які їх вчинили, не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності або притягнення їх до кримінальної відповідальності буде визнано недоцільним. Тому не може бути відмінність у назві судового рішення, яким

завершується розгляд справи по суті (вирок чи постанова), причиною відмови у праві учасника провадження про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру на відновлення втрачених матеріалів цього провадження. Очевидно, в даному випадку має місце недолік юридичної техніки при підготовці нового Кримінального процесуального кодексу. А тому вважаємо, заяви про відновлення втрачених матеріалів у справах, які завершилися винесенням згаданих вище постанов, до усунення зазначеного недоліку у законодавчому порядку допустимо розглядати за правилами розділу VII КПК України за аналогією. Такий підхід буде відповідати завданням кримінального судочинства та принципу верховенства права.

Не дає ст. 524 КПК України можливості відновлювати також і втрачені провадження, які завершилися постановленням судом ухвали про закриття кримінального провадження, наприклад, у зв'язку зі звільненням підозрюваного чи обвинуваченого від кримінальної відповідальності, відмовою прокурора від державного обвинувачення чи у зв'язку зі смертю обвинуваченого. У даному випадку провадження у справі закривається без винесення вироку. Тим не менше, особа, яку було звільнено від кримінальної відповідальності або щодо якої провадження було закрито через відмову від обвинувачення, у випадку втрати матеріалів такого провадження може цілком обґрунтовано бути зацікавленою у їх відновленні. Справедливим буде і намагання потерпілого у провадженні, яке було закрите у зв'язку зі смертю обвинуваченого, відновити матеріали цього провадження у випадку його втрати. У всіх попередніх проектах КПК, які вносилися на розгляд Верховної Ради України, коло проваджень, матеріали яких могли бути відновлені, визначалося так: «втрачені кримінальні справи, в яких було ухвалено вирок, винесено ухвалу суду чи постанову судді про закриття провадження в кримінальній справі...» [6–9]. Тим не менше, законодавець при роботі над останнім проектом кодексу чомусь відмовився від такого (досить вдального, хоча й неповного) формулювання предмета відновлювального провадження, пропонованого розробниками попередніх проектів КПК.

Вважаємо, що законодавець не повинен ставити можливість відновлення втраченого провадження у залежність від того, яким судовим актом було закінчено провадження, а тому слід внести зміни до ст. 524 КПК України 2012 року, передбачивши можливість відновлення втрачених матеріалів не тільки у тих провадженнях, що завершилися ухваленням вироку суду, а у всіх провадженнях, які були розглянуті судом, незалежно від судового рішення, яким було закінчено провадження у справі.

Як і у випадку проваджень, завершених ухвалами чи постановами суду, кримінальні провадження, закриті на стадії досудового розслідування, у випадку їх втрати не можуть бути відновлені у порядку розділу VII КПК України. Усунути цю проблему без внесення доповнень до КПК неможливо. Весь розділ VII КПК орієнтований на регламентацію саме судового провадження з відновлення матеріалів втрачених кри-

мінальних проваджень, а тому аналогія закону тут не може застосовуватися. Окремі автори вважають, що відновлення таких матеріалів повинно здійснюватися у процесуальному порядку [10, с. 104], з чим потрібно погодитися. Втрата матеріалів провадження, яке було закрито на стадії досудового розслідування у зв'язку з, наприклад, відсутністю у діянні складу кримінального правопорушення, може суттєво вплинути на реалізацію процесуальних прав учасників процесу. Так, потерпілий, який не згодний із закриттям провадження, хоче оскаржити постанову про це, але через втрату матеріалів цього провадження таке його право може залишитися нереалізованим.

Очевидно, що процесуальні права учасників цих проваджень, які не розглядалися судом і матеріали яких були втрачені, теж повинні бути законодавчо захищені в аналогічному порядку. Знову ж таки попередні проекти КПК України «одногосно» передбачали такий порядок відновлення втрачених матеріалів: «втрачені кримінальні справи, які не розглядалися судом ... відновлюються шляхом їх нового розслідування» [6–9]. Втім процедури ініціювання нового розслідування проекти не передбачали. Найбільш доцільним у такому випадку було б відновлення матеріалів втраченого провадження на підставі заяв зацікавлених учасників провадження за постановою прокурора, який здійснював нагляд за розслідуванням даної справи. У випадку відмови прокурора ініціювати відновлювальне провадження, заявнику мало бути надано право на її оскарження до суду.

Особливо слід відзначити, що поза правовим регулюванням залишилися і ситуації, коли матеріали справ втрачаються у незавершених провадженнях — до винесення остаточного судового рішення (вироку, постанови), або навіть на досудовому розслідуванні. Закон не дає відповіді на запитання, яким чином слід діяти у таких випадках. Якщо звернутися до цивільного судочинства, то у ч. 3 ст. 406 Цивільного процесуального кодексу України передбачено, що судові провадження, втрачене до закінчення судового розгляду, не підлягає відновленню у встановленому цим розділом ЦПК порядку. Заявник у цьому разі може пред'явити новий позов. У кримінальному процесі у зв'язку з його специфікою порівняно з цивільним судочинством таку аналогію застосувати неможливо, а тому всі подібні випадки вирішуються в індивідуальному порядку, найбільш доцільному, на думку відповідальної за це особи, в конкретній ситуації, наприклад, шляхом проведення повторних і додаткових слідчих дій, повторних судових засідань, повторного витребування документів і т.д. Найчастіше ж відновлення матеріалів відбувається взагалі у позапроцесуальному порядку, без повідомлення про це учасників процесу та їх залучення. Як відзначає Н. П. Єфремова, такі неофіційні (стихійні) підходи до відновлення справ нерідко межують з фальсифікацією доказів [11, с. 4–5].

Як вже згадувалося, у попередніх проектах КПК України пропонувалося вирішувати проблему відновлення втрачених справ, які не розгля-

далися судом (у тому числі у незавершених провадженнях), шляхом їх нового розслідування, про що прокурор мав виносити постанову. Але така досить скупа регламентація відновлювального провадження на досудовому слідстві є недостатньою для вирішення проблеми втрати незакінчених проваджень. Не зовсім зрозуміло, чи зв'язані будуть органи розслідування при новому розслідуванні раніше прийнятими рішеннями, копії яких збереглися? Що робити з обвинуваченими, які знаходяться під арештом? Чи може бути змінене обвинувачення, пред'явлене у втраченій справі? Виникає цілий ряд практичних питань, на які ні тодішній проект КПК, ні теорія кримінального процесу не дає відповіді.

Взагалі не давали відповіді попередні проекти КПК України на запитання, що робити у випадку втрати незавершеного судового провадження.

Вважаємо, що у даній ситуації слушною є позиція російського законодавця, котрий передбачив можливість відновлення втраченого провадження незалежно від того, на якій стадії кримінального судочинства воно трапилося і чи було закінчене провадження у справі (ст. 158-1 КПК РФ) [12].

Цілком очевидно, що, взявши за зразок для правового регулювання відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження відповідний розділ Цивільного процесуального кодексу України, законодавець не врахував особливостей кримінального судочинства з його специфічними стадіями, особливими підставами для припинення провадження у справі, а також важливості прав та інтересів, що охороняються кримінальним процесом.

При цьому розробники нового Кримінального процесуального кодексу України, очевидно, виходячи з концепції змагальності сторін та невтручання судів у спір сторін, не надали можливості ініціювати відновлювальне провадження самому судові, як це передбачено у цивільному та адміністративному судочинстві. Вважаємо, що сама правова природа відновлювального провадження ближча не до провадження у кримінальній справі, а до окремого провадження у цивільному процесі, оскільки його предметом є встановлення юридичних фактів. Окреме провадження, на відміну від позовного чи наказного провадження, допускає вияв ініціативи суду у доказуванні певних обставин справ, оскільки в такому процесі немає сторін, а заінтересовані особи протягом процесу можуть не виявляти жодної ініціативи щодо доказування важливих для прийняття рішення у справі обставин. А враховуючи відсутність можливості у суду ініціювати процес відновлення втрачених матеріалів, стає не зовсім зрозуміло, як буде відкрито відновлювальне провадження у кримінальному процесі, якщо суду першої інстанції доведеться відправити справу до апеляційного (касаційного) суду у зв'язку з прийняттям останнім апеляції (касації) на вирок суду, а з'ясується, що матеріали цієї справи були повністю чи частково втрачені. Виходячи зі змісту ст. 525 нового КПК України, відновлення втрачених матеріалів можливе

лише з ініціативи учасників судового провадження, перелік яких даний у п. 26 ч. 1 ст. 3 КПК, до яких суд, природно, не належить. Отже, в цьому разі суд 1-ї інстанції повинен «дочекатися», поки до нього звернеться хтось з учасників процесу із заявою про відновлення втраченого провадження, щоб розпочати відновлення матеріалів. Вважаємо, що з метою усунення таких ситуацій суду слід надати право розпочинати провадження з відновлення втрачених матеріалів з власної ініціативи.

Ще одним недоліком правового регулювання відновлення втрачених матеріалів потрібно назвати неможливість оскаржити в апеляційному порядку ухвали суду про залишення заяви про відновлення втрачених матеріалів без руху, повернення такої заяви заявнику, відмову у відкритті відновлювального провадження, залишення заяви без розгляду чи закриття розгляду заяви про відновлення матеріалів втраченого кримінального провадження. Розділ VII нового КПК України не передбачає такого права у заявника, якщо він заперечує законність таких ухвал. А враховуючи, що відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 392 КПК України в апеляційному порядку можуть бути оскаржені лише ухвали у випадках, передбачених КПК, то такі ухвали взагалі не підлягають оскарженню.

Однозначно, що такий підхід законодавця порушує право особи на справедливий судовий розгляд, оскільки будь-яка з вищенаведених ухвал, перешкоджаючи провадженню з відновлення втрачених матеріалів, у той же час не може бути оскаржена навіть у випадку очевидної її незаконності та необґрунтованості. Вважаємо, що і у даному випадку мав місце брак юридичної техніки при розробці проекту КПК, коли при запозиченні концепції відновлювального провадження з ЦПК України не було враховано, що у ЦПК є спеціальна норма — ст. 293, в якій міститься перелік всіх ухвал суду, на які можуть бути подані скарги окремо від рішення суду. Серед цих ухвал, зокрема, названі ухвала про повернення заяви заявникові (п. 3), про відмову у відкритті провадження у справі (п. 4), про закриття провадження у справі (п. 14), залишення заяви без розгляду (п. 15), про відмову в поновленні втраченого судового провадження (п. 29). У Кримінальному процесуальному кодексі України подібної статті немає, а тому можливість оскарження ухвал судів повинна бути прямо передбачена у розділі VII КПК.

Незважаючи на цілий ряд недоліків у правовому регулюванні такого специфічного виду провадження, як відновлення втрачених матеріалів, все ж потрібно розцінювати появу розділу VII у новому КПК як позитивний крок, спрямований на удосконалення кримінального судочинства. До прийняття нового КПК дане питання взагалі залишалося поза правовим регулюванням. Критерієм істини, як відомо, є практика, а тому після набрання чинності новим Кримінальним процесуальним кодексом України застосування розглянутих положень в реальному житті допоможе виявити всі недоліки законодавчого забезпечення відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження та вжити заходів до удосконалення процесуальної форми.

Л і т е р а т у р а

1. Постанова Печерського районного суду м. Києва від 12.09.2011 р. [Електронний ресурс] // Кримінальна справа № 4-3913/11. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17803814>.
2. Про затвердження Переліку судових справ і документів, що утворюються в діяльності суду, із зазначенням строків зберігання : наказ Державної судової адміністрації України від 11 лют. 2010 р. № 22, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 3 берез. 2010 р. за № 201/17496 // Офіційний вісник України. — 2010. — № 18. — Ст. 810.
3. Жовненко Д. С. Відновлення втрачених доказів у кримінальному процесі / Д. С. Жовненко // Держава і регіони. Серія «Право». — 2011. — № 1. — С. 162–166.
4. Вибух у приміщенні Дарницького суду // Хрещатик. — 2004. — № 18.
5. Суд відкритий. Для злодіїв... // Дзеркало тижня. Україна. — 2011. — № 37.
6. Проект Кримінально-процесуального кодексу України № 1233 від 13.12.2007 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=31115.
7. Проект Кримінально-процесуального кодексу України № 3456д від 18.11.2005 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=26190.
8. Проект Кримінально-процесуального кодексу України № 3456 від 29.04.2003 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=14901.
9. Проект Кримінально-процесуального кодексу України № 7431 від 23.06.2001 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=10616.
10. Кузьміна В. Ю. Правові та наукові основи відновлення (реконструкції) втрачених кримінальних справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Ю. Кузьміна. — Х., 2001. — 226 с.
11. Ефремова Н. П. Восстановление утраченных уголовных дел : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. П. Ефремова. — Омск, 2001. — 26 с.
12. Калиновский К. Б. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации. Постатейный / К. Б. Калиновский ; под общ. ред. А. В. Смирнова. — СПб.: Питер, 2004. — 848 с.

А н о т а ц і я

Романюк А. Б. Проблемні питання правового регулювання відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження в Україні. — Стаття.

У цій статті автор аналізує проблемні питання правового регулювання нового для вітчизняного кримінального судочинства інституту — відновлення втрачених матеріалів кримінальних проваджень (справ). Основними проблемами, які підлягають вирішенню, є надмірне звуження кола проваджень, які можуть бути відновлені у випадку їх втрати, та відсутність в учасників процесу права на оскарження ухвал суду, прийнятих за результатами розгляду заяв про відновлення втрачених матеріалів.

Ключові слова: матеріали кримінального провадження, втрата матеріалів, відновлення втрачених матеріалів, відновлювальне провадження.

А н н о т а ц и я

Романюк А. Б. Проблемные вопросы правового регулирования возобновления утраченных материалов уголовного производства в Украине. — Статья.

В данной статье автор рассматривает проблемные вопросы правового регулирования нового для отечественного уголовного судопроизводства института — возобновления утраченных материалов уголовных производств (дел). Главными проблемами, подлежащими разрешению, являются чрезмерное сужение круга производств, которые могут быть возобновлены в случае их утраты, и отсутствие у участников процесса права на обжалование определений суда, принятых по итогам рассмотрения заявлений о возобновлении утраченных материалов.

Ключевые слова: материалы уголовного производства, утрата материалов, возобновление утраченных материалов, возобновляющее производство.

S u m m a r y

Romanyuk A. B. Problems of legal regulation of reconstruction of the lost criminal cases in Ukraine. — Article.

In this article the author analyses the problem issues of legal regulation of a new for the national criminal process institute — reconstruction of the lost materials of criminal cases. The main problems, to be solved, are too short list of cases that may be reconstructed when lost, and the lack of a right to appeal from decisions passed by court after hearing of the applications on reconstruction of lost materials.

Keywords: materials of a criminal case, loss of materials, reconstruction of lost materials, reconstructional proceeding.